

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΝΤΟΓΕΝΑΔΑΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΚΗΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης

Δρ Αρχαιολογίας, Έφορος Αρχαιοτήτων ε.τ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Η Κεφαλληνία είναι μία νήσος του Ιονίου Πελάγους, έκκτη της Ελλάδος σε έκταση (781,49 τ. χλμ., κάτοικοι περίπου 30.000), η οποία κείται απέναντι από τον Πατραϊκό Κόλπο. Το νοτιότερο ακρωτήριο αυτής, η Μούντα, απέχει από την Κυλλήνη τριάντα (30) χλμ. περίπου και το ανατολικότερο, ο Κάπρος, απέχει από τις εκβολές του Αχελώου ποταμού περίπου τριανταπέντε (35) χλμ.¹

Η Κεφαλληνία είναι ιδιαίτερα ορεινή, με μεγάλο κάθετο διαμελισμό. Το σπουδαιότερο βουνό της νήσου είναι ο Αίνος (κορυφή Μεγάλος Σωρός, υψόμ. 1628 μ., η υψηλότερη στα Επτάνησα), το οποίον απλώνεται στο ΝΔ τμήμα της νήσου με ΒΔ-ΝΑ κατεύθυνση.

1. Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στους αγαπητούς μου συνεργάτες από την Κεφαλληνία, οι οποίοι κατά την διάρκεια του έτους 1976 εργάστηκαν μαζί μου, προκειμένου να καθαρισθούν να ευπρεπισθούν και να αναδειχθούν οι σπουδαιότεροι Αρχαιολογικοί Χώροι της Κεφαλληνίας και να στερεωθούν και να αναστηλωθούν ορισμένα μνημεία της νήσου αυτής.

Επιθυμώ, να εκφράσω και από την θέση αυτή τις θερμές μου ευχαριστίες προς την Οργανωτική Επιτροπή του ΙΑ' Διεθνούς Επιστημονικού Πανιονίου Συνεδρίου, η οποία μου έκανε την τιμή, να με προσκαλέσει σε αυτό. Επίσης ευχαριστώ, όλους εκείνους, οι οποίοι με εβοήθησαν καθ' οιονδήποτε τρόπον και συνέβαλαν ουσιαστικά στην ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας. Ειδικότερα ευχαριστώ τους εξής:

α) Τον παλαιό και αγαπητό φίλο Καθηγητή Πανεπιστημίου κ. Γεώργιο Μοσχόπουλο, για την προτροπή και παρακίνησή του, προκειμένου να συμμετάσχω στο Συνέδριο αυτό, β) τους φιλοπρόδους και φιλόξενους κατοίκους της Κεφαλληνίας για την φιλόφρονα υποδοχή και τις πληροφορίες των, γ) την σύζυγο και συνεργάτιδα, φιλόλαστο και φιλότεχνο Δρ. Μαρία Gehlhoff-Βολανάκη, Ιατρό, τα παιδιά μας Ηλία και Χριστίνα και τις εγγονές μας Αντιγόνη και Νεφέλη Θ. Αρβανίτη, για την υπομονή, κατανόηση και την ηθική συμπαράστασή των.

Ο Αίνος στο μεγαλύτερο τμήμα του, ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά του, καλύπτεται με έλατα του είδους Ελάτη η κεφαλληνιακή (*Quercus cephalonica*). Από τον κύριο κορμό της νήσου εκτείνονται δύο μεγάλες χερσόνησοι: στα βόρεια της Ερίσσου², ορεινή στο μεγαλύτερο μέρος της και στα δυτικά εκείνη της Παλικής, πεδινή στο μεγαλύτερο μέρος αυτής και η περισσότερη εύφορη περιοχή ολοκλήρου της Κεφαλληνίας.

Ως προς την προέλευση του ονόματος «Κεφαλληνία, η» υπάρχουν τρεις εκδοχές, ήτοι:

α) Σύμφωνα με την πρώτη, η ονομασία της νήσου οφείλεται στον Κέφαλο, ήρωα του Αμφιτρώονος, ο οποίος σύμφωνα με σχετικό μύθο εξεστράτεψε εναντίον της Κεφαλληνίας και των γύρω από αυτήν νήσων, όταν οι βασιλείς της Κεφαλληνίας διεκδίκησαν την βασιλεία των Μυκηθών.

β) Στις πλήινες πινακίδες, οι οποίες απεκαλύφθησαν κατά τις αρχαιολογικές ανασκαφές της Πύλου, αναφέρεται λαός με το όνομα «Κεφαλλήνες» ή «Κεφαλλάνες», οι οποίοι εκατοικούσαν στην δυτική Ελλάδα και σε αυτούς πιθανότατα οφείλεται η ονομασία της νήσου Κεφαλληνίας.

γ) Τέλος ορισμένοι υποστηρίζουν, ότι επειδή η Κεφαλληνία είναι μεγαλύτερη σε έκταση από όλα τα άλλα νησιά του Ιονίου, γι' αυτό και ονομάστηκε έτσι, επειδή αποτελεί την κεφαλή των Ιονίων Νήσων.

2. Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Είναι βέβαιο, ότι τουλάχιστον από την λεγόμενη Μεσολιθική περίοδο» (10.000-6.000 π.Χ.) υπήρχαν στην Κεφαλληνία εγκαταστάσεις ανθρώπων, οι οποίες συνεχίζονται και στην Νεολιθική εποχή, αλλά και στην λεγόμενη Πρωτοελλαδική (2600-2000 π.Χ.) και την Μεσοελλαδική εποχή (2000-1600 π.Χ.)

Οι δύο πρώτες περίοδοι του Χαλκού (2600-1600 π.Χ.) έχουν αφήσει μόνο λίγα αρχαιολογικά λείψανα στην Κεφαλληνία. Μεγάλη δραστηριότητα παρατηρείται κατά την Μυκηναϊκή περίοδο, η οποία αντιπροσωπεύεται με σειρά θολωτών ή λαξευτών τάφων.

Στους ιστορικούς χρόνους στην κορυφή του Αίνου υπήρχε Ιερόν του Αινησίου Διός, το οποίον αναφέρει ο Ησίοδος και ο Παυσανίας³. Από αυτό διατηρούνται μέχρι σήμερα ίχνη και άφθονα λείψανα θυσιών (τεμάχια οστών, από τα θυσιασθέντα ζώα, τέφρα από τις πυρές των θυσιών, διάφορες προσφορές κ.λπ.)⁴.

2. Η ονομασία «Έρισσος, η» είναι προφανώς προελληνική. Επίσης προελληνικά είναι μεταξύ άλλων και τα τοπωνύμια της Κεφαλληνίας: Άσσος, Σάμη κ.λπ.

3. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, III, 2.

4. Το Ιερόν αυτό επισκέφθηκε ο γράφων, την Κυριακή, 17-07-1976, συνοδευόμενος από

Κατά την Κλασική εποχή η Κεφαλληνία και η υπόλοιπη δυτική Ελλάδα αποτελούν Επαρχίες, χωρίς ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Οι πόλεις της νήσου αποτελούν μίαν τετράπολη και είναι οι εξής: Σάμη, Πάλη, Κράνη και Πρόνοι. Από την Ελληνιστική εποχή και την Ρωμαϊκή περίοδο διατηρούνται ορισμένα λείψανα σε διάφορα σημεία της νήσου.

Ο Χριστιανισμός, η νέα θρησκεία της αγάπης, της συγγνώμης, της ανοχής, της συναδελφώσεως διαφόρων λαών και ποικίλων παραδόσεων και πολιτισμών, με τον οικουμενικό του χαρακτήρα και την μεταφυσική του διάσταση διαδόθηκε ενωρίτατα στην κεντρική Ελλάδα⁵, στα νησιά του Ιονίου Πελάγους γενικότερα και στην Κεφαλληνία ειδικότερα⁶.

Από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα (+ πριν από το έτος 215 μ.Χ.) αναφέρεται ο αιρετικός, Γνωστικός Επιφάνης (2ος αι. μ. Χ.), ο οποίος κατήγετο από την πλευρά της μητέρας του από την Κεφαλληνία⁷.

Πρώτος γνωστός Επίσκοπος της Κεφαλληνίας είναι ο Νώε, ο οποίος έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο (Χαλκηδών, 451 μ.Χ.)⁸. Στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο (Νίκαια Βιθυνίας 787 μ.Χ.) προήδρευσε, ως τοποτηρητής του Κεφαλληνίας, ο Επίσκοπος Γεώργιος ή Γρηγόριος. Κατά το β' μισό του 9ου αι. αναφέρεται ο Επίσκοπος Κεφαλληνίας Αντώνιος.

Η Κεφαλληνία από πολύ παλαιά, ήτοι από το έτος 1194, είχε Λατίνο Επίσκοπο και Ορθόδοξο Πρωτοπαπά.

Κατά το έτος 1207 μ.Χ. καταλύθηκε η Ορθόδοξος Επισκοπή Κεφαλληνίας και έκτοτε η Εκκλησία της νήσου αυτής διοικείται υπό Πρωτοπαπά.

Το Πρακτικό του έτους 1264

Ο Παλατίνος Κόμης Ριχάρδος Ορσίνι στις 10 Ιουλίου του έτους 1264 επεκύρωσε τα κτήματα της Λατινικής Επισκοπής⁹.

Οι ναοί του έτους 1264 (εξωκκλήσια, Καθολικά Μονών, Μετόχια, ενοριακές και ιδιωτικές εκκλησίες, έδρες Επισκοπών), οι αναφερόμενοι στην ενότητα

την κ. Ελένη Χωραφά, σύζυγο του διακεκριμένου Διπλωμάτη και Πρεσβευτή της Ελλάδος στο Εξωτερικό, αιμνήστου Χωραφά και την φίλη της κ. Μακρή. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, «Μνημεία Κεφαλληνίας» 2016, σ. 378.

5. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος*, Α' 1954, σ. 310 κ.ε.

6. Ι.Ε. ΜΕΣΟΛΩΡΑΣ, «Καταγωγή Χριστιανισμού» 1914, σ. 264-267. ΑΜ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Άγιοι Επτανήσου* 1964, σσ. 40 κ.ε.

7. ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, *Στρωματείς Γ'*, κεφ. ΙΙ, ΒΕΠΕΣ, τ. 8 (Αθήνα 1956), σ. 12.

8. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 1959, σσ. 224 κ.ε.

9. ΝΤ. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ, *Παλική* 1994, σ. 222.

τα μίας ταμειακής δικαιοδοσίας –περιοχής, χωρίου– υπάγονται στην Επισκοπή, Ορθόδοξη πριν και από του έτους 1207 Λατινική, η οποία έχει την έδρα της μέσα στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου της Παλικής¹⁰.

Η Ορθόδοξη Επισκοπή της Κεφαλληνίας ανασυστάθηκε και πάλιν κατά το έτος 1448 ή 1449, οπότε επανήλθε ο Ορθόδοξος Επίσκοπος, με δικαιοδοσία και στη Ζάκυνθο¹¹.

Η Εκκλησία της Κεφαλληνίας υπό τους Βενετούς (1500-1797)

Από του 1500-1797 η νήσος Κεφαλληνία υπήγετο στους Βενετούς¹². Είναι γνωστή η τοποθέτηση του Βενετικού Κράτους απέναντι στην Παπική εξουσία, η οποία συνοψίζεται στην φράση: «Είμεθα πρώτα Βενετοί και κατόπιν Χριστιανοί».

Η Βενετική Διοίκηση δεν απαγόρευε την ανέγερση Ορθοδόξων ναών στις κτήσεις της, ούτε και προέβαινε σε κατεδαφίσεις αυτών, όπως συνέβαινε σε ορισμένες περιπτώσεις στην γειτονική Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οπωσδήποτε υπήρχε προσπάθεια ελέγχου του Ορθοδόξου Κλήρου, η οποία δεν απέβλεπε πάντα στον προσηλυτισμό, αλλά στη διασφάλιση από εθνικές τάσεις, οι οποίες ευνοούσαν όμως ταυτοχρόνως την τουρκική πολιτική και έπρεπε να προληφθούν έγκαιρα.

Συμπερασματικά, εάν θεωρηθεί, ότι η βενετική παρουσία στην περιοχή αυτή υπήρξε σε γενικές γραμμές γόνιμη σε όλους τους τομείς, στον εκκλησιαστικό χώρο η βενετική διοίκηση μπορεί να αποτιμηθεί ως συγκρατημένη και εξισορροπητική, αν και η Μητρόπολη (Βενετία) δεν ήταν πάντα σε θέση να ελέγχει την πραγματικότητα, όπως αυτή εξελισσόταν καθημερινά στις κτήσεις της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας¹³.

3. Χριστιανικά μνημεία της Κεφαλληνίας

Α) Παλαιοχριστιανικά μνημεία

Ο αυτοκράτορας Μέγας Κωνσταντίνος, από του έτους 313 μ.Χ. έλαβε σειράν μέτρων υπέρ των χριστιανών και ανεκήρυξε τον Χριστιανισμόν «επιτρεπόμενη θρησκεία» (Religio licita), ενώ μέχρι τότε νομικά αποτελούσε «απα-

10. ΝΤ. ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ, Παλική 1994, σ. 229.

11. Γ. ΠΛΟΥΜΙΑΔΗΣ, Εκκλησίες Επτανήσου 1994, σσ. 25-28.

12. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ναοί Κεφαλληνίας 1986, σσ. 201-202.

13. Γ. ΠΛΟΥΜΙΑΔΗΣ, Εκκλησίες Επτανήσου 1994, σ. 28.

γορευμένη θρησκεία» (Religio illicita)¹⁴. Έκτοτε άρχισε η ανέγερση χριστιανικών ναών σε ολόκληρη την οικουμένη, όπου υπήρχαν χριστιανικές κοινότητες¹⁵. Το ίδιο συνέβη και στην Κεφαλληνία.

Ο Χριστιανισμός ανεγνωρίσθη ως επίσημος θρησκεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από της εποχής του Μεγάλου Θεοδοσίου του Α' (379-395) και επεκράτησε γενικώς επί του Ιουστινιανού (527-565).

Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (4ος-6ος αι. μ.Χ.) ανεγείρονται χριστιανικοί ναοί στην Κεφαλληνία, οι οποίοι κατά κανόνα ανήκουν στον τύπον της τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής, του απλού ελληνιστικού τύπου¹⁶. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματα, τα οποία εμφανίζουν ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και εχωρίζοντο με δύο κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίον ήταν ευρύτερο των πλαγίων και επερατούτο προς Α σε μίαν μεγάλη, ημικυκλική αψίδα. Τα πλάγια κλίτη ήταν στενότερα του μεσαίου και επερατούντο προς Α σε ευθείες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήταν προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Παρά την βασιλική έκλεινο διάφορα προσκτίσματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνοντο και τα εξής: Σκευοφυλάκιον, Βαπτιστήριον, εντός του οποίου ετελείτο το μυστήριον του βαπτίσματος των κατηγουμένων, οι οποίοι προσήρχοντο στον Χριστιανισμό¹⁷, Πρεσβυτέριον, βοηθητικοί χώροι κ.λπ.

Ο αριθμός, το μέγεθος και ο διάκοσμος των βασιλικών αυτών προϋποθέτουν καλώς οργανωμένη τοπική Εκκλησία, με μεγάλον αριθμόν χριστιανών, καθώς και οικονομική, πνευματική και γενικότερα πολιτιστική άνθηση.

Στην Κεφαλληνία έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα οι εξής παλαιοχριστιανικές βασιλικές¹⁸:

1. Αγκών, Αγία Κυριακή, βασιλική.
2. Σάμη, Άγιοι Φανέντες, βασιλική.

Ο ναός των Αγίων Φανέντων ανηγέρθη επί των ερειπίων μίας παλαιοχρι-

14. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος* Α' 1954, σ. 444 κ.ε. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινή Ιστορία* 1989, σσ. 31 κ.ε.

15. ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία* Ι', 2, 1, ΒΕΠΕΣ, τ. 20 (Αθήνα 1955), σ. 83: «Άλεκτος παρήν ευφροσύνη και τις ένθεος άπασιν επήνθει χαρά πάντα τόπον τον προ μικρού ταις των τυράννων δυσσεβείαις ηρειπωμένον, ώσπερ εκ μακράς και θανατηφόρου λύμης αναβίωσκοντα θεωμένους νεώς τις αύθις εκ βάθρων εις ύψος άπειρον εγειρομένους και πολύ κρείττονα την αγλαίαν των πάλαι πεπολιορκημένων απολαμβάνοντας». Πρβλ. CH. DELVOYE, *Βυζαντινή Τέχνη* 1994, σσ. 41 κ.ε.

16. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αρχαιολογία* Α' (1942), σσ. 162 κ.ε. ΑΝ. ΟΡΑΑΝΔΟΣ, *Βασιλική* 1 (1952), σ. 26 κ.ε. CH. DELVOYE, *Βυζαντινή Τέχνη* 1994, σσ. 42 κ.ε.

17. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, *Βαπτιστήρια* 1976, σσ. 3 κ.ε.

18. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, *Μνημεία Κεφαλληνίας* 2016, σσ. 381-391.

στιανικής βασιλικής, η οποία είχε ιδρυθεί στη θέση αρχαίου ναού, αφιερωμένου στον Γνωστικό Επιφάνη. Η ονομασία «Άγιοι Φανέντες» αποτελεί προφανώς παραφθορά του ονόματος του Επιφάνους.

3. Σκάλα, Άγιος Αθανάσιος, βασιλική.

4. Σκάλα, Άγιος Γεώργιος, βασιλική.

5. Φισκάρδο (αρχαία Πάνορμος ή Πάνορμον), Παλάτια ή Χτούρια (Κτίρια), βασιλική Α¹⁹.

6. Φισκάρδο (αρχαία Πάνορμος ή Πάνορμον), ναός Γενεσίου της Παναγίας ή Μοναστήρι (κοιμητηριακός), βασιλική Β²⁰.

Β) Βυζαντινά μνημεία

Κατά την βυζαντινή εποχή ανηγέρθησαν επίσης πολυάριθμα μνημεία στην Κεφαλληνία. Συνήθως επί των ερειπίων των παλαιοχριστιανικών ναών και μετά την ερείπωση αυτών, ανηγέρθησαν μικρών διαστάσεων χριστιανικοί ναοί, προκειμένου να συνεχίζεται σε αυτούς η χριστιανική λατρεία²¹. Εξ αιτίας όμως των συχνών σεισμών, που έπληξαν και συνεχίζουν να πλήττουν την περιοχή, τα περισσότερα από τα μνημεία αυτά ερειπώθησαν και μόνον ολιγάριθμα διατηρήθησαν.

Ένα από αυτά είναι και ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κοντογενάδα της Παλικής, εντός του οποίου διατηρούνται λείψανα παλαιών, καλής ποιότητας τοιχογραφιών σε δύο στρώματα. Το μνημείο αυτό και οι τοιχογραφίες του αποτελούν το αντικείμενο της μετά χείρας εργασίας²².

19. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, *Μνημεία Κεφαλληνίας* 2016, σσ. 388-391.

20. Η ύπαρξη βασιλικής στη θέση αυτή. Καθόσον είναι δυνατόν να γνωρίζει ο γράφων, παρέμεινε μέχρι πρόσφατα άγνωστη. Αυτήν επεσήμανε ο γράφων κατά την επίσκεψή του στο Φισκάρδο, στις 23. Μαΐου 2018 και περί της οποίας πρόκειται προσεχώς να δημοσιεύσει σχετική μελέτη.

21. Τόσον στον Χριστιανισμό, αλλά και σε όλες γενικώς τις θρησκείες, επικρατεί η αρχή, ότι όταν ένας τόπος αφιερωθεί στο Θείον, εξακολουθεί να ανήκει για πάντα σε αυτό.

22. Κατά τους μήνες Απρίλιο – Ιούλιο του έτους 1976 ο γράφων, ο οποίος υπηρετούσε τότε ως Αρχαιολόγος στην 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών, με έδρα την Πάτρα, απεστάλη στην Κεφαλληνία. Σε αυτόν ανετέθη η διοργάνωση Συνεργείου και η επίβλεψη αυτού, για την εκτέλεση εργασιών καθαρισμού, στερεώσεως και συντηρήσεως Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων ολοκλήρου της νήσου, καθώς και η καταγραφή κειμηλίων και εικόνων. Έκτοτε ο γράφων επισκέπτεται κατά περιόδους την Κεφαλληνία και ασχολείται με την μελέτη της Ιστορίας και των Μνημείων της περιοχής.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΝΤΟΓΕΝΑΔΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΚΗΣ

Η Κοντογενάδα είναι ημιορεινός οικισμός (υψόμ. 220 μ., κάτοικοι περίπου 150) στην Επαρχία Πάλης, της νήσου Κεφαλληνίας²³. Στον οικισμό αυτόν υπάγεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου (23 Απριλίου).

Ο ναός αυτός ανήκει στην Οικογένεια Κονταρά και είναι κτίσμα του 12ου αι. Πρώτη η Βυζαντινολόγος Μαρία Θεοχάρη επεσήμανε κατά το έτος 1983 την ύπαρξη παλαιών τοιχογραφιών στον ναόν αυτόν και έκανε σχετική ανακοίνωση στην Ακαδημία Αθηνών²⁴.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα (εικ. 1, 11-12), το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστ. 9,55 x 4,10 μ.) και καλύπτεται με ξύλινη, αμφικλινή οροφή και κεραμίδια²⁵. Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μίαν ημικυκλική αψίδα, ενώ στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ανοίγεται η είσοδος, η οποία είναι σχήματος ορθογωνίου. Άνωθεν της θύρας ανοίγεται ένα ορθογωνίου σχήματος παράθυρο, το οποίο περατούται προς τα επάνω σε ημικυκλικό τόξο. Επίσης στη νότια πλευρά του ναού ανοίγονται δύο μικρών διαστάσεων παράθυρα. Από αυτά, το μεν ανατολικό είναι σχήματος ορθογωνίου, ενώ το δυτικό είναι σχήματος ημικυκλικού.

Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Οι επιφάνειες των τοίχων του ναού είναι εσωτερικά επιχρισμένες και εξωτερικά αμολογημένες.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ύστερα από την διαπίστωση από την Μαρία Θεοχάρη, ότι στον ναόν του Αγίου Γεωργίου Κοντογενάδας της Παλικής Κεφαλληνίας διατηρούντο λείψανα παλαιών και καλής ποιότητας βυζαντινών τοιχογραφιών, έγιναν εργασίες αποκάλυψης, εν μέρει αποτοίχισης, στερέωσης και συντήρησης αυτών. Την επιστημονική εποπτεία των εργασιών είχε η Μαρία Θεοχάρη, ενώ το έργο συντήρησης επραγματοποίησε η ζωγράφος-συντηρήτρια Μαρία Ρουσέα και το Συνεργείο της²⁶.

23. Εγκυκλοπαιδεία «ΝΕΑ ΔΟΜΗ», τ. 14 (Αθήνα, αν. χρ. εκδ.), σ. 287.

24. Μ. Θεοχάρη, Άγνωστες βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κεφαλληνία, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 58 (1983), σσ. 632-640, πίν. Α-ΙΒ.

25. Γ. ΜΟΣΧΟΠΟΓΑΟΣ - Μ. ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΣ, Κεφαλονιά 2 (1994), σ. 193, πίν. 395.

26. Μ. Ρουσέα, Κοντογενάδα 1994, σ. 236-240.

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού του Αγίου Γεωργίου της Κοντογενάδας διατηρούνται λείψανα παλαιών και καλής ποιότητας τοιχογραφιών σε δύο στρώματα²⁷, ήτοι:

Εικονογραφικό Πρόγραμμα

Πρώτο στρώμα τοιχογραφιών:

Αυτό προέρχεται από τα τέλη του 12ου ή από τις αρχές του 13ου αιώνα.

I. ΊΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Δεν διατηρούνται τοιχογραφίες από το πρώτο στρώμα.

II. ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος (εικ. 9)

Στο ανατολικό τμήμα της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού ει-
κονίζεται ο Άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος²⁸. Η παράσταση αυτή κείται
κάτω από την σύνθεση της Δεήσεως του δευτέρου στρώματος των τοιχογρα-
φιών²⁹.

Ο Άγιος Γεώργιος παρίσταται ολόσωμος, έφιππος, δρακοντοκτόνος³⁰. Ιπ-
πέυει σε λευκό ίππο, ο οποίος κινείται με κατεύθυνση από Δ προς Α. Ο ίππος

27. Οι τοιχογραφίες αυτές ήσαν καλυμμένες με επίχρισμα ασβέστου και απεκαλύφθησαν ύστερα από σχετικές εργασίες, κατά την στερέωση και αναπαλαίωση του μνημείου.

28. Συνήθως επί της βορείας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού των περισσοτέρων με-
σαιωνικών μνημείων της Ελλάδος εικονίζονται οι στρατιωτικοί Άγιοι: 1) Γεώργιος ο Τροπαι-
φόρος και 2) Δημήτριος ο Θεσσαλονίκης, ο και Μυροβλήτης.

Εκείνοι παρίστανται ως επί το πλείστον ολόσωμοι, έφιπποι και φέρουν σιδηρόπλεκτους θώ-
ρακες επί βραχέων και μέχρι τα γόνατα εξικνουμένων χιτώνων και χλαμύδες, οι οποίες πορ-
πούνται μπροστά από το στήθος και ανεμίζονται ισχυρώς προς τα πίσω. Πολλές φορές οι Άγι-
οι αυτοί φέρουν με το αριστερό των χέρι μίαν κυκλικού σχήματος ασπίδα, ενώ με το δεξι κρα-
τούν τα ηνία του ίππου και επίσης φέρουν δόρυ. Κ. Καλοκύρης, Τοιχογραφία Κρήτης 1957, σ.
120.

29. Το δεύτερο αυτό στρώμα των τοιχογραφιών, με την παράσταση της Δεήσεως, απετοι-
χίσθη κατά το έτος 1985 και μετεφέρθη στο Μουσείο της Ζακύνθου, προκειμένου να αποκα-
λυφθεί η παράσταση του Αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου, του πρώτου και παλαιότερου
στρώματος των τοιχογραφιών, Μ. Ρουσεία, Κοντογενάδα 1994, σ. 237.

30. Γ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ - Μ. ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΣ, 2 (1994), σ. 198, πίν. 403.

Ως προς την παράσταση του Αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου πιστεύεται, ότι αυτή έχει
επηρεασθεί από την αρχαία αιγυπτιακή Θεολογία και Μυθολογία, όπου αναφέρεται ο αγώνας
μεταξύ του θεού Ώρου (Horus), ο οποίος εκπροσωπεί τις δυνάμεις του αγαθού και του θεού
Σεθ (Seth), ο οποίος εκπροσωπεί τις δυνάμεις του κακού. Ειδικότερα:

1) Ο θεός Ώρος ήταν αρχικά ουράνια θεότητα, με μάτια τον ήλιο και την σελήνη και οι
πτέρυγές της άγγιζαν τα σύνορα της γης. Είχε την μορφή γερακιού, ενώ αργότερα παριστά-
νετο με σώμα ανθρώπου και κεφάλι γερακιού. Η λατρεία του γεννήθηκε πιθανώς στο Δέλτα
του ποταμού Νείλου και διαδόθηκε στις αρχές των ιστορικών χρόνων σε ολόκληρη την Αίγυ-
πτο. Εκείνος έφερε δύο υποστάσεις, ήτοι:

α) Εθεωρείτο αντίπαλος και νικητής του Σεθ και προστάτης του βασιλείου, ενσαρκωμέ-
νος στην γη από τον Φαραώ.

φέρει σέλλα πολυτελής, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο³¹. Επίσης φέρει «μπροστελίνα», ήτοι ζώνη έμπροσθεν του στήθους του, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο³².

Το πρόσωπο του Αγίου Γεωργίου είναι ωσειδές, νεανικό, αγένειο, με κανονικά και ωραία χαρακτηριστικά. Το μέτωπο αυτού είναι πλατύ και υψηλό, οι οφθαλμοί αμυγδαλωτοί, η μύτη μακρά, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και υψηλός, περιβαλλόμενος με ερυθρού χρώματος ταινία, από την οποία κρέμεται μικρών διαστάσεων ισοσκελής σταυρός.

β) Επιστεύετο ότι ήταν οψιγενής υιός του θεού Οσίριδος, ο οποίος ανατράφηκε από την μητέρα του την θεά Ισιδα στα έλη του Δέλτα του ποταμού Νείλου και ονομάζετο «Ωρος – Παις» (ο Αρποκράτης των Ελλήνων).

2) Ο θεός Σεθ ήταν ο θεός της ερήμου, του αφανισμού, του θανάτου και γενικώς εκπροσωπούσε τις δυνάμεις του κακού. Το σύμβολό του ήταν ένας κροκόδειλος.

Οι δύο αυτοί θεοί μάχονται μεταξύ των και τελικά η νίκη ανήκει στον θεό Ώρο, τον εκπρόσωπο του αγαθού.

Οι παραπάνω ιδέες και πεποιθήσεις φαίνεται ότι απετέλεσαν το ιδεολογικό υπόβαθρο και οδήγησαν στην εικονογραφική σύνθεση, όπου ο Άγιος Γεώργιος έφιππος, νέος, ωραίος, θαρραλίας και πάνοπλος μάχεται τον φοβερό Δράκοντα, ο οποίο ομοιάζει με κροκόδειλο και τελικά τον φονεύει.

Μία πολύ αισιόδοξη πίστη, ότι η τελική νίκη ανήκει στις δυνάμεις του αγαθού. Πιθανώς ένεκα ακριβώς αυτού του λόγου, ο Άγιος Γεώργιος είναι ίσως ο πλέον λαοφιλή Άγιος των Χριστιανών.

31. Πάρα πολύ διαφωτιστικά, αναφορικά με την παράσταση αυτή του Αγίου Γεωργίου και τον τρόπον απεικόνισης του ιδίου και του ίππου του, αποτελούντα τον πλέον επιτυχή σχολιασμόν αυτής, είναι ορισμένα τμήματα από το μεσαιωνικό έμμετρο κείμενο (πιθανώς του 12ου αι. μ.Χ.), το οποίον επιγράφεται: «Βασίλειος Διγενής Ακρίτης». Ενδεικτικά αναφέρεται το επόμενο απόσπασμα:

«Καβαλικεύει ο αμιράς, εις αυτόν υπαγαίνει.
Φαρίν εκαβαλίκευσεν φυτύλόν και αστεράτον,
ομπρός εις το μετώπιν του χρυσόν αστέρα είχεν,
τα τέσσερά του ονούχια αργυροτσάπωτα ήσαν,
καλιγοκάρφια ολάργυρα ήτον καλιγωμένον,
η ουρά του σμυρνωμένη ήτον, με το μαργαριτάριν».

Στ. Αλεξίου, Βασίλειος Διγενής 1985, σ. 4, στ. 9-14.

32. Επίσης σχετικά με το θέμα μας είναι και τμήματα από το κείμενο του διάσημου Άραβα Περιηγητού Ibn Battouta (1304-1368/69 ή 1377 μ.Χ.), ο οποίος κατά το θέρος του έτους 1334, συνοδεύοντας μία βυζαντινή Πριγκίπισσα, την οποίαν είχε λάβει ως τρίτη σύζυγο ο αρχηγός του Ουζμπεκιστάν Khan Uzbek (1270-1341), επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη.

Τα τμήματα αυτά του κειμένου του Ibn Battuta έχουν ως ακολούθως, σε μετάφραση από το γερμανικό κείμενο, που αποτελεί μετάφραση από το πρωτότυπο αραβικό κείμενο και στα οποία περιγράφεται η επίσημη υποδοχή της Βυζαντινής Πριγκίπισσας από τον αδελφό (πιθανώς εξάδελφο) αυτής:

1. «Στη συνέχεια εμφανίσθηκε ο αδελφός της (της Βυζαντινής Πριγκίπισσας Haitun Bailun), ο Kafali Qaras (Καπετάν Μαύρος), ο οποίος ήππευε επάνω σε ένα λευκόχρωμο άλο-

Ο Άγιος Γεώργιος φέρει πλήρη στρατιωτική εξάρτυση³³, ήτοι βραχύ χιτώνα, θώρακα και ερυθρού χρώματος χλαμύδα, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο, η οποία πορπούται μπροστά από το στήθος και ανεμίζεται προς τα οπίσω. Εκείνος κρατεί τον χαλινό του ίππου με το αριστερό του χέρι και με το δεξί φέρει ακόντιο. Το βάθος της εικόνας είναι χρώματος ανοικτού κυανού.

Εκατέρωθεν της κεφαλής του Αγίου Γεωργίου διατηρείται η γραπτή, μεγαλογράμματη επιγραφή:

«Ο ΑΓΙΟΣ [ΓΕΩΡΓΙΟΣ]».

Δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών: Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται στον 14ον αι.

I. ΙΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Παναγία η Πλατυτέρα, Νικοποιάς ή Βλαχερνίτισσα (εικ. 2-3)

α) Παναγία Πλατυτέρα (εικ. 2)

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται κατά κανόνα μία από τις εξής τρεις παραστάσεις:

γο. Εκείνος εφορούσε λευκά ενδύματα και έφερε επάνω στο κεφάλι του ένα σκιάδιον, που τον προστάτευε από τον ήλιο και το οποίον εκοσμείτο με μαργαριτάρια». Η. GRUEN, Ibn Battuta, I, 2007, σ. 341.

2. «Η Πριγκίπισσα ίππευε στο άλογό της, ακολουθούμενη από τους Μαμελούκους συνοδούς της, τις υπηρέτριες, τους μικρούς συνοδούς της και τους σκλάβους της... Η ίδια εφορούσε ένα επίσημο, πολυτελές ένδυμα από μεταξωτό ύφασμα Μπροκάρ, το οποίον ονομάζεται Nasig και το οποίο εκοσμείτο με πολύτιμους λίθους. Επάνω στο κεφάλι της η Πριγκίπισσα έφερε ένα στέμμα, το οποίον έφερε διάκοσμο επίσης από πολύτιμους λίθους. Στο άλογό της ήταν απλωμένο ένα κάλυμμα από μεταξωτό ύφασμα, κεντημένο με χρυσοκλωστές. Τα πέταλα του αλόγου αυτής εκοσμούντο με χρυσούς κρίκους και ο λαϊμός του περιεβάλλετο με ταινίες, οι οποίες έφεραν πολύτιμους λίθους. Τα στηρίγματα της σέλλας του αλόγου περιεβάλλοντο από χρυσάφι και εκοσμούντο επίσης με πολύτιμους λίθους». Η. GRUEN, Ibn Battuta, I, 2007, σ. 342.

Χωρίς αμφιβολία, ο Αγιογράφος, ο οποίος επιλοτέγησε την παράσταση του Αγίου Γεωργίου, είχε υπόψη του τέτοιου είδους πρότυπα από το Πρωτόκολλο της Αυλής των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου και παρέστησε τον Άγιον Γεώργιον ως Βυζαντινόν Πρίγκιπα.

33. Ο Άγιος Γεώργιος, σύμφωνα με την υπάρχουσα συναξαριακή παράδοση, υπηρετούσε ως στρατιώτης στον Ρωμαϊκό στρατό. Επειδή ήταν χριστιανός και παρά τις δελεαστικές προτάσεις και τις σχετικές πιέσεις δεν αρνήθηκε την πίστη του, ύστερα από πολλά και τρομερά βασανιστήρια, εμαρτύρησε, κατά την διάρκεια των διωγμών του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305 μ. Χ.). Διονύσιος, Ερμηγεία 1909, σσ. 300-301. Ι. Βολανάκης, Εικόνες Κεφαλληνίας 2008, σσ. 329-343.

1) Η Παναγία ως Πλατυτέρα, φέρουσα τον Ιησούν Χριστόν ως Βρέφος³⁴ ή και άνευ του Θείου Βρέφους³⁵, σε διάφορους ειδικότερους εικονογραφικούς τύπους.

2) Ο Ιησούς Χριστός ως Παντοκράτωρ³⁶.

3) Η Δέησις ή Τρίμορφον³⁷, ήτοι: Στο κέντρον της συνθέσεως παρίσταται ο Ιησούς Χριστός στηθαίος, μετωπικός, δεξιά Του (βόρεια) η Θεοτόκος δεομένη και αριστερά Αυτού (νότια) ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, επίσης δεόμενος³⁸.

Στο τεταρτοσφαίριο του ναού του Αγίου Γεωργίου Κοντογενάδας παρίσταται η Παναγία ως Πλατυτέρα, στον τύπο της Βλαχερνιωτίσσης³⁹ ή της Νικοποίου⁴⁰. Ειδικότερα, η Παναγία εικονίζεται από την οσφύ και άνω, μετωπική και έχει υψωμένα τα χέρια της σε στάση δεήσεως. Φέρει χειριδωτό χιτώνα χρώματος ανοικτού πρασίνου και βαθυπόρφυρο ιμάτιο. Επίσης φέρει πορφυρού

34. 1) ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, Ερμηνεία 1909, σ. 217: «Μήτηρ Θεού, η Πλατυτέρα των Ουρανών». 2) Κ. Καλοκύρης, Τοιχογραφία Κρήτης 1957, σ. 103-106. 3) Ρόδος, Αρνίθα, Άγιος Γεώργιος Βάρδας, του έτους 1289/1290. Ι. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βάρδας 1998, σσ. 39-41.

35. Κύπρος-Ασίνου, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας, Ιερόν Βήμα, τεταρτοσφαίριον: Στη θέση αυτή εικονίζεται η Θεοτόκος ολόσωμος, όρθια, μετωπική, δεομένη, χωρίς το Θεϊόν Βρέφος και περιβαλλομένη υπό των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Τοιχογραφία του έτους 1332/133. Χρ. ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ-Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου 2009, σ. 18.

36. Κρήτη, Χανιά, Σέληνο, Κακοδίκι, ναός Αγίου Ισιδώρου, τοιχογραφίες του έτους 1420/1421. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σσ. 225-226, πίν. 185, αρ. μν. 200.

37. 1) Κρήτη, Ρέθυμνο, Χρωμοναστήρι, Παναγία η Κερά, πρώτο στρώμα τοιχογραφιών, λίγο μετά το 1052. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σσ. 36-37, πίν. 10, αρ. μν. 4. 2) Κρήτη, Ρέθυμνο, Αμάρι, Αποδούλου, ναός Αγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου, τοιχογραφίες περί το 1350. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου 1976, σσ. 42-43. 3) Κρήτη-Ηράκλειο, Βιάννος, Χόνδρος, ναός Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτου, τέλη 14ου - αρχές 15ου αι. Ι. Βολανάκης, Χόνδρος Βιάννου 2012, σσ. 19-20.

38. Σπάνια εξαίρεση του κανόνα αυτού απαντά στο παλαιό Καθολικό της Ιεράς Μονής του Αγίου Αντωνίου Βροντησίου, πλησίον του οικισμού «Ζαρρός», στην πρώτη Επαρχία Καινουρίου Ηρακλείου Κρήτης, όπου στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος αντί μίας των τριών ανωτέρω αναφερθεισών παραστάσεων, εικονίζεται «Το Δείπνον εις Εμμαούς» (Λουκ. 24, 13-35). Πρόκειται για μοναδικό παράδειγμα σε ολόκληρη την Κρήτη. Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται περί το 1320 μ.Χ. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 128-129, αρ. μν. 94.

39. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος ονομάσθηκε έτσι, σύμφωνα με παλαιά και θαυματουργόν εικόνα της Παναγίας, η οποία υπήρχε στην Μονή των Βλαχερνών της Κωνσταντινουπόλεως. Ο. WULFF, Koimesiskirche zu Nikaea 1903, σσ. 258-268. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Νίκαια της Βιθυνίας διετηρείτο μέχρι το έτος 1922, οπότε κατεστράφη ύστερα από πυρκαϊά. Σήμερα διατηρούνται μόνο τα θεμέλια αυτού. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Νίκαια Βιθυνίας 2015, σσ. 49-52.

40. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος έλαβε αυτό το όνομα, σύμφωνα με παλαιά εικόνα της Μονής των Βλαχερνών, την οποίαν συνήθως έπαιρναν μαζί των στις διάφορες εκστρατείες

χρώματος μαφόριον, το οποίον καλύπτει την κεφαλή και την πλάτη της Παναγίας⁴¹. Τα ενδύματα της Θεοτόκου είναι διάλιθα και μαργαριτοκόσμητα. Η κεφαλή περιβάλλεται με φωτοστέφανο.

Το πρόσωπο της Παναγίας είναι ωσειδές, οι οφθαλμοί μεγάλοι και αμυγδαλωτοί, η μύτη μακρά και ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και υψηλός και στηρίζει το κεφάλι στο σώμα.

β) Ιησούς Χριστός, ως Εμμανουήλ (εικ. 3)

Μπροστά από το στήθος της Παναγίας εικονίζεται εντός μεταλλίου ο Ιησούς Χριστός ως «Εμμανουήλ». Η κεφαλή Του περιβάλλεται με ένσταυρο φωτοστέφανο. Φορεί ορθόσημο, κυανού χρώματος, χειριδωτό, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο χιτώνα και καστανόχρωμο ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί Του χέρι.

Το πρόσωπο του Ιησού είναι ωσειδές, το μέτωπο ευρύ και υψηλό, οι οφθαλμοί μεγάλοι και αμυγδαλωτοί, η μύτη μακρά και ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και υψηλός και στηρίζει το κεφάλι στον κορμό του σώματος Αυτού. Ο Χριστός φέρει καστανόχρωμη κόμη.

Κόγχη

Στην κόγχη της αφίδας εικονίζοντο τέσσερις Άγιοι Ιεράρχες, ολόσωμοι, όρθιοι, συλλειτουργούντες⁴², από τους οποίους μόνον ελάχιστα λείψανα δια-

των οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου, πιστεύοντας, ότι τους επροστάτευε και ότι τους έφερε την νίκη. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος της Παναγίας απαντά σε πολλά μνημεία, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και τα εξής: 1) Κύπρος, ναός Παναγίας Μουτουλά, του έτους 1280. ΣΤ. ΠΕΡΔΙΚΗΣ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, Παναγία Μουτουλά 2009, σσ. 11-12. 2) Κρήτη-Ρέθυμνο, Δμάρι, Θρόνος, ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου, περίπου 1290-1300. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Τοιχογραφία Κρήτης 1957, σ. 105. Κ. GALLAS, Kreta 1983, σ. 278, πίν. 66, 108. Μ. BISSINGER, Kreta 1955, σ. 82, αρ. μν. 37, πίν. 42. 3) Κρήτη-Χανιά, Σέληνο, Σαρακήνα, ναός Αγίου Ιωάννου, του έτους 1343 ή 1346. Μ. BISSINGER, Kreta 1955, σ. 324, αρ. μν. 106, πίν. 105. 4) Σύμη -Δωδεκανήσου, Ιερά Μονή Μεγάλου Σωτήρη, Καθολικόν (Μεταμόρφωση του Σωτήρος), τεταρτοσφαιρίον της αφίδας, τοιχογραφία του έτους 1727.

41. Το «μαφόριον» ήταν ένα κάλυμμα της κεφαλής από ύφασμα, το οποίον έφεραν οι έγγαμες γυναίκες, προκειμένου να διακρίνονται από τις άγαμες. Αυτό εκάλυπτε το τριχωτό μέρος της κεφαλής και έπιπτε επί των ώμων και της ράχως. Και σήμερα τόσο στις μουσουλμανικές χώρες, αλλά και στα χωριά πολλών περιοχών της Ελλάδος, οι γυναίκες και κυρίως κατά τις ώρες της εργασίας στην ύπαιθρο, φέρουν κάλυμμα της κεφαλής από ύφασμα, το μαντήλι ή την μαντίλα, που τις προστατεύει από τον ήλιο και τον αέρα.

Ειδικότερα, σε πολλές μουσουλμανικές χώρες το κάλυμμα αυτό της κεφαλής θεωρείται υποχρεωτικό και επιβάλλεται στις γυναίκες, έγγαμες και άγαμες, οι οποίες είναι υποχρεωμένες να το φέρουν ανεξαρτήτως της θελήσεώς των.

42. Λουκ. 1, 26-38. Βλ. Κρήτη, Ηράκλειον, Βιάννος, Χόνδρος, ναός Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτου, τέλη 14ου - αρχές 15ου αι. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Χόνδρος Βιάννου 2012, σσ. 20-22.

τηρούνται. Πιθανώς παρίσταντο οι εξής Ιεράρχες, ήτοι (από Β προς Ν):

1. Νικόλαος, Αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας⁴³.
2. Ιωάννης Χρυσόστομος⁴⁴.
3. Μέγας Βασίλειος⁴⁵.
4. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁴⁶.

Ανατολικό μέτωπο

Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (εικ. 4)

Στο ανατολικό μέτωπο του Ιερού Βήματος εικονίζεται, ως συνήθως, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου⁴⁷. Η παράσταση αυτή αποτελεί την πρώτη σύνθεση από τον κύκλο του λεγομένου «Δωδεκαόρτου», όπου εικονίζονται σκηνές από την ζωή του Ιησού Χριστού⁴⁸.

Από πολύ ενωρίς επεκράτησε να καταλαμβάνει η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου την θέση αυτή, ήτοι να εικονίζεται επί του ανατολικού μετώπου του Ιερού Βήματος και εκατέρωθεν της αψίδας αυτού. Σημειωτέον, ότι ο χώρος αυτός προσφέρεται άριστα προς τον σκοπό αυτόν. Στο βόρειο μισό του ανατολικού μετώπου εικονίζεται ο Αρχάγγελος Γαβριήλ και στο νότιο μισό η Παρθένο Μαρία.

Βόρειο μισό: Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ (εικ. 4)

Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ⁴⁹ παρίσταται ολόσωμος, όρθιος, σε κίνηση. Είναι στραμμένος προς Νότον και ατενίζει την Παρθένο Μαρία. Φέρει ποδήρη, χειριδωτό, πρασίνου χρώματος, μαργαριτοκόσμητο χιτώνα και ερυθρού χρώματος ιμάτιο. Έχει υψωμένο το δεξί του χέρι, σε στάση ομιλίας⁵⁰ και δείχνει προς την Παρθένο Μαρίαν.

Το πρόσωπο τού Γαβριήλ είναι ωσειδές, το μέτωπο ευρύ και υψηλό, οι

43. Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Άγιος Νικόλαος 1992, σσ. 1 κ.ε.

44. B. ALTANER, Patrologie 1966, σσ. 322-331.

45. B. ALTANER, Patrologie 1966, σσ. 290-298.

46. B. ALTANER, Patrologie 1966, σσ. 298-303.

47. Η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου απαντά σε όλους τους τοιχογραφημένους μεσαιωνικούς ναούς της Χριστιανικής Ορθόδοξου Εκκλησίας. 1) Κ. Καλοκύρης, Τοιχογραφία Κρήτης 1957, σσ. 59-61. 2) Κύπρος-Ασίνου, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας, τοιχογραφίες 1105/1106. Χρ. ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, ό.π., σ. 15.

48. Το Δωδεκάορτο συνήθως περιλαμβάνει τις επόμενες παραστάσεις: 1) Ευαγγελισμός Θεοτόκου, 2) Γέννηση του Χριστού, 3) Υπαπαντή, 4) Βάπτιση, 5) Μεταμόρφωση, 6) Έγερση του Λαζάρου, 7) Βαϊοφόρος, 8) Σταύρωση, 9) Ανάσταση (Εις Άδου Κάθοδος), 10) Ανάληψη του Χριστού, 11) Πεντηκοστή και 12) Κοίμηση της Θεοτόκου.

49. Γαβριήλ: Όνομα θεωνυμικό, το οποίο σημαίνει: άνθρωπος του Θεού.

50. Πρόκειται για τυπική χειρονομία, που σημαίνει ότι το εν λόγω πρόσωπον ομιλεί απευθυνόμενο προς κάποιο άλλο (Redengestus).

οφθαλμοί αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και υψηλός στηρίζει το κεφάλι στο στέρεο σώμα. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ φέρει μακριά, καστανόχρωμη κόμη. Το πρόσωπο είναι αγένειο, νεανικό και φέρει κανονικά, ωραία χαρακτηριστικά⁵¹.

Εκατέρωθεν της κεφαλής αυτού διατηρείται η γραπτή επιγραφή:
«Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ».

Νότιο μισό: Η Παρθένος Μαρία

Στη θέση αυτή εικονίζεται η Παρθένος Μαρία⁵², η παράσταση της οποίας δεν διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση. Συνήθως παρίσταται ολόσωμη, όρθια ή έμβροτος, σε ορισμένες περιπτώσεις «νήθουσα την προφύραν»⁵³. Είναι στραμμένη προς Βορράν και απενίξει τον Αρχάγγελο Γαβριήλ. Συνηθίζεται επάνω από το κεφάλι της Παναγίας να υπάρχει η ακόλουθη γραπτή επιγραφή: «Ιδού η δούλη Κυρίου, γένοιτό μοι κατά το ρήμα σου»⁵⁴.

Σε ορισμένους παλαιούς, υπόσκαφους χριστιανικούς ναούς της Καππαδοκίας της Μικράς Ασίας, συνήθως άνωθεν της παραστάσεως του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου διατηρείται η γραπτή επιγραφή: «Ο ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ»⁵⁵.

Ο χαρακτηρισμός της όλης συνθέσεως αυτής ως «Χαιρετισμός» είναι παλαιότερος, αργότερα δε επεκράτησε στην χριστιανική εικονογραφία η παράσταση αυτή να φέρει τον τίτλον: «Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου»⁵⁶.

II. ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Νότια εσωτερική πλευρά (από Α προς Δ):

1. Δέηση ή Τρίμορφο (εικ. 5-7)

Στο ανατολικό τμήμα της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού παρίσταται η Δέηση ή το Τρίμορφο, ήτοι: Στο κέντρο εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός, δεξιά Του η Παναγία, στραμμένη προς τον Χριστό, δεομένη και αριστερά Αυτού ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, επίσης στραμμένος προς τον Χριστό και δεόμενος για την σωτηρία του κόσμου.

Η παράσταση της Δέσεως στο σημείο αυτό του ναού αργότερα (από του 17ου αι. και εξής) και μετά την εισαγωγή και την επικράτηση του υπερυψωμέ-

51. Κρήτη, Χανιά Κίσσαμος, Βαθές, ναός Αγίου Γεωργίου, τοιχογραφίες του έτους 1284. M. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 71, πίν. 27, αρ. μν. 17.

52. Κρήτη, Αμάρι, Καρδάκι, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ (κοιμητηριακός), τοιχογραφίες μετά το έτος 1270. M. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 75, πίν. 37, αρ. μν. 25.

53. Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου XI, I. C. Tischendorf, Ευαγγέλια Απόκρυφα 1853, σ. 21. 54. Δουκ. 1. 38.

55. N.-M. THIERRY, Cappadoce 1963, σσ. 178-179, πίν. 78b.

56. I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ο ναός El Nazar 1994, σ. 19-20.

νου τέμπλου⁵⁷, μετεφέρθη επί των δεσποτικών εικόνων του τέμπλου. Έτσι νότια της Ωραίας Πύλης παρίσταται κατά κανόνα ο Ιησούς Χριστός, βόρεια αυτής η Παναγία και νότια του Ιησού Χριστού ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Βόρεια της Παναγίας και εφόσον υπάρχει αρκετός χώρος, τοποθετείται η εικόνα του πάτρωνα του ναού, ήτοι του Αγίου, στο όνομα του οποίου είναι αφιερωμένος ο ναός. Διά του τρόπου αυτού ο επισκέπτης προσκυνητής του ναού αντιλαμβάνεται αμέσως σε ποίον Άγιον ή Ιερόν Πρόσωπον είναι αφιερωμένος ο ναός.

α) Ιησούς Χριστός (εικ. 6)

Ο Ιησούς Χριστός εικονίζεται ολόσωμος, ένθρονος, μετωπικός. Κάθεται επάνω σε πολυτελή, ξύλινο, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο θρόνο, ο οποίος φέρει ερεισίνωτο, αλλά στερείται ερεισίχειρων. Η κεφαλή του Χριστού περιβάλλεται με ένσταυρο φωτιστόφανο.

Το πρόσωπο του Ιησού είναι ωοειδές, το μέτωπο ευρύ και υψηλό, οι οφθαλμοί αμυγδαλωτοί, η μύτη μακρά και ευθεία, το στόμα μικρό, ο λαιμός υψηλός και ισχυρός, στηρίζει το κεφάλι στο σώμα. Ο Χριστός φέρει μακρά, καστανή κόμη και καστανόχρωμο γένειο.

Ο Ιησούς Χριστός φέρει ποδήρη, χειριδωτό, ορθόσημο και φαιού χρώματος χιτώνα και κυανόχρωμο ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί Του χέρι και κρατεί ανοικτό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό, με το κείμενο:

«ΕΙ ΤΟ Φ
ΠΕΝ Ο ΩΣ ΤΟΥ
Κ(ΥΡΙΟ)C ΕΓΩ ΚΟСМ

57. Είναι αξιοσημείωτο, ότι αρχικά και κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, το Ιερόν Βήμα ή Πρεσβυτέριον, χώρος προορισμένος διά τον κλήρο, εχωρίζετο του κυρίως ναού με χαμηλό τέμπλο, το οποίον απετελείτο από θωράκια, μαρμάρια ή απλά λίθινα ή ξύλινα (ύψους 0,60 μ. περίπου).

Από του 6ου αι. και εξής επί των πεσίσκων του τέμπλου τοποθετούνται κίονες, οι οποίοι στηρίζουν ευθύ επιστύλιο. Ο χώρος μεταξύ των κίωνων παραμένει κενός. Από του 11-12ου αι. και εξής το τέμπλο είναι υπερυψωμένο, συνήθως μαρμάρινο, όμως τα μεταξύ των κίωνων διάστημα φέρουν βήλα.

Από των μέσων του 17ου αι. και εξής και ύστερα από σλαβική επίδραση, το τέμπλο, συνήθως ξύλινο, υπερυψώνεται, στα διάστημα τοποθετούνται οι λεγόμενες δεσποτικές εικόνες και η μορφή αυτή του τέμπλου επικρατεί στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία μέχρι σήμερα.

Η υπερύψωση του τέμπλου πιθανώς οφείλεται στο ότι, διά του τρόπου αυτού, αφ' ενός μεν τονίζεται ο μυστηριακός χαρακτήρας της Θείας Ευχαριστίας, αφ' ετέρου δε υπογραμμίζεται η μεταξύ κλήρου και λαού υπάρχουσα διαφορά

Σημειωτέον, ότι τόσο στους ναούς της Ρωμαιοκαθολικής, όπως και σε αυτούς της Ευαγγελικής Εκκλησίας, το τέμπλο παρέμεινε χαμηλό, συνεχίζοντας την παλαιοχριστιανική παράδοση.

EIMH OY O...»⁵⁸.

Εκατέρωθεν τη κεφαλής του Χριστού υπάρχει η επιγραφή:
«I(HCOY)C X(PICTO)C»

β) Θεοτόκος (εικ. 7)

Δεξιά του Ιησού (ανατολικά) εικονίζεται η Παναγία ολόσωμη, όρθια, στραμμένη προς τον Χριστό και έχουσα τα χέρια της υψωμένα σε στάση δέησης. Φορεί ποδήρη, χειριδωτό, ερυθρού χρώματος χιτώνα και βαθυπόρφυρο, μαργαριτοκόσμητο μαφόριο. Το κεφάλι της περιβάλλεται με φωτοστέφανο.

Το πρόσωπο της Παναγίας είναι ωσειδές, οι οφθαλμοί μεγάλοι και αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο και ο λαιμός λεπτός και υψηλός, ο οποίος στηρίζει το κεφάλι στο σώμα. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας διατηρείται η γραπτή επιγραφή:

«MH(TH)P Θ(EO)Y»

γ) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

Αριστερά του Ιησού Χριστού (δυτικά) παρίστατο ολόσωμος, όρθιος, στραμμένος προς το κέντρο, δεόμενος ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Από την παράσταση αυτή διετηρήθησαν μόνον λίγα λείψανα.

2. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (εικ. 8)

Δυτικά της Δέησης εικονίζεται ολόσωμος, όρθιος, μετωπικός ο Αρχάγγελος Μιχαήλ⁵⁹. Το πρόσωπό του είναι ωσειδές, νεανικό και αγένειο, με ωραία, κανονικά χαρακτηριστικά, αυστηρό, αλλά αποπνέον ευγένεια⁶⁰. Φέρει μακριά, καστανόχρωμη κόμη, η οποία πέπτει πίσω από τους ώμους του. Το μέτωπο είναι ευρύ και υψηλό, οι οφθαλμοί αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, στο

58. Ιω. 8, 12: «Εγώ ειμι το φως του κόσμου, ο ακολουθών μοί ου μη περιπατήσει εν τη σκοτία, αλλ' έξει το φως της ζωής».

59. Το όνομα Μιχαήλ είναι επίσης θεωνυμικό και σημαίνει: Τίς έστιν ο Θεός; Ή επί το θεολογικότερο: Ποιός είναι τόσοσ μεγάλος, όσον είναι ο Θεός;

Ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους έλαβε μεγάλη διάδοση η τιμή και εν μέρει η λατρεία των Αγγέλων, κυρίως στις Εκκλησίες της Δυτικής Μικράς Ασίας, γεγονός το οποίον επικρίνεται ήδη από συγγραφείς της Καινής Διαθήκης. Πρβλ. Κολασ. 2, 18: «Μηδείς υμάς καταβραβεύετω θέλων εν ταπεινοφροσύνη και θρησκεία των αγγέλων, α εώρακεν εμβατεύων, ειχή φυσιούμενος υπό του νοός της σαρκός αυτού...»

Πιθανώς από την Μικρά Ασία επηρεάσθησαν και οι Χριστιανοί των νήσων του Αιγαίου Πελάγους, ώστε να παρατηρείται ιδιαίτερη τιμή στους Αγγέλους γενικώς και στον Αρχάγγελο Μιχαήλ ειδικώς.

Ειδικότερα στη νήσο Σύμη της Δωδεκανήσου υπάρχει μεγάλος αριθμός ναών αφιερωμένων στους Αρχαγγέλους και ιδιαίτερα στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Η Μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Πανορμίτη, η οποία κείται στο βάθος φυσικού όρμου, ασφαλούς σε όλους τους

στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο και ο λαιμός υψηλός και ισχυρός, στηρίζει το κεφάλι στο σώμα του⁶¹.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ φορεί βραχύ, καστανόχρωμο χιτώνα, ο οποίος φθάνει μέχρι επάνω από τα γόνατα και ερυθρού χρώματος χλαμύδα, η οποία πορπούται επάνω από τον δεξιό ώμο αυτού. Επίσης φέρει κιτρινού χρώματος υποδήματα. Με το δεξί του χέρι κρατεί αναπεπταμένο, γυμνό ξίφος και με το αριστερό μικρού μεγέθους αντικείμενο από ύφασμα, πιθανώς την λεγόμενη «ακακίαν»⁶².

Από τους ώμους του Αρχαγγέλου φύονται μεγάλες πτέρυγες, καστανέρυθρες⁶³. Το βάθος της εικόνας είναι κυανούν⁶⁴.

ανέμους, γι' αυτό και η θέση αυτή ονομάζεται από την αρχαιότητα «Πάνορμον», είναι μία από τις μεγαλύτερες, σπουδαιότερες και πλουσιότερες Μονές της Δωδεκανήσου και της Ελλάδος γενικότερα και αποτελεί πανελλήνιο και παγκριστιανικό προσκύνημα από παλαιοτάτης εποχής μέχρι και σήμερα.

60. 1) Κρήτη-Χανιά, Σφακιά, Κομητάδες, ναός Αγίου Γεωργίου, του έτους 1313/1314, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 97, πίν. 56, αρ. μν. 51. 2) Κρήτη-Ηράκλειο, Τέμενος, Αρχάνες, Ανώματος, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ, τοιχογραφίες του έτους 1315/1316. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 105-106, πίν. 68, αρ. μν. 68.

61. 1) Κύπρος, ναός Παναγίας Μουτουλά, τοιχογραφίες του έτους 1280. ΣΤ. ΠΕΡΔΙΚΗΣ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, Παναγία Μουτουλά 2009, σ. 41-42. 2) Ρόδος, Αρνίθα, ναός Αγίου Γεωργίου Βάρδα, του έτους 1289/1290. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Άγιος Γεώργιος Βάρδας 1998, σ. 81-82.

62. Η λεγόμενη «ακακία» ή «μνήμη θανάτου» ήταν μικρού σχήματος θηλάκιο από ύφασμα, εντός του οποίου υπήρχε χώμα. Την ακακία εκρατούσαν συνήθως οι αυτοκράτορες, αλλά και άλλα υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της πολιτικής και κοινωνικής ιεραρχίας. Αυτή όφειλε να τους υπενθυμίζει, ότι και οι ίδιοι ως θνητοί, κάποτε θα αποθάνουν και το σώμα των θα μεταβληθεί σε χώμα, όμοιο με αυτό, το οποίο τώρα έφεραν στα χέρια των. Δηλαδή τους υπενθυμίζει συνεχώς τον θάνατον. Συνεπώς, θα έπρεπε να είναι περισσότερο προσεκτικοί στην ζωή, δίκαιοι, συγκρατημένοι στις κρίσεις των και να σκέπτονται πάντοτε τον προσωρινό χαρακτήρα του επί της γης βίου των ανθρώπων γενικότερα και του ατόμου των ειδικότερα.

Υπάρχει όμως και μία άλλη εκδοχή, ως προς την ερμηνεία του αντικειμένου αυτού, το οποίο κρατεί ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, ήτοι: Στον Ιππόδρομο συνήθως παρίστατο ο αυτοκράτορας, ευρισκόμενος σε ειδικό θεωρείο ή εκπρόσωπος αυτού, ο οποίος έδιδε και το σήμα για την έναρξη και το πέρας των αγώνων. Εκείνος εκρατούσε στο χέρι του μικρό υφασμάτινο σακουλάκι πλήρες χώματος, το οποίο έριπτε κάτω και αυτό αποτελούσε το σήμα για την έναρξη και την λήξη των αγώνων.

Πιθανώς ο Αγιολόγος να επηρεάστηκε από αυτό το γεγονός, επειδή ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, έχοντας πάρει στη συνείδηση των Χριστιανών την θέση του Χάροντα της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, είναι αυτός που ορίζει το τέρμα του επί της γης βίου των ανθρώπων.

63. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ συνήθως παρίσταται παρά ή πλησίον της εισόδου του ναού και αποτελεί τον φύλακα Άγγελον αυτού. Συχνά κρατεί ενεπίγραφο ειλητήριο, το κείμενο του οποίου προτρέπει τους εισερχομένους σε μετάνοια. Ενδεικτικά αναφέρεται το επόμενο παράδειγμα:

«Θεού στρατηγός ειμι, την σπάθην φέρω.

Τείνω προς ύψος, εκφοβώ Θεού φόβω.

Καταφρονητάς εκδιχάζω συντόμως».

Διονύσιος, Ερμηνεία 1909, σ. 283.

64. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ θεωρείται ότι είναι ο ψυχοπομπός, ο οποίος συνοδεύει τις ψυ-

3. Θεοτόκος βρεφοκρατούσα

Δυτικά του Αρχαγγέλου Μιχαήλ εικονίζεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα. Η παράσταση δεν διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση.

Βόρεια εσωτερική πλευρά κυρίως ναού:

4. Άγιος Γεώργιος ο Φανερωμένος (εικ. 10)

Στην βόρεια εσωτερική πλευρά του κυρίως ναού εικονίζεται ο πάτρωνας του ναού Άγιος Γεώργιος⁶⁵, από τον οποίον όμως διατηρείται μόνον το άνω τμήμα αυτού. Παρίστατο ολόσωμος, έφιππος⁶⁶, πιθανώς δρακοντοκτόνος⁶⁷. Ο ίππος είναι χρώματος λευκού⁶⁸ και κινείται με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Φέρει πολυτελή σέλλα και περιβάλλει τον λαϊμόν του υφασμάτινη ταινία, διάλιθη και μαργαριτοκόσμητη.

Ο Άγιος Γεώργιος διακρίνεται για το νεανικό, αγένειο και με ωραία χαρακτηριστικά πρόσωπό του. Αυτό έχει σχήμα ωοειδές, το μέτωπο είναι ευρύ και

χές των θανάτων και τις οδηγεί στον ουρανό. Ένεκα τούτου συχνά παρίσταται σε εικόνες της μεταβυζαντινής εποχής, ολόσωμος, όρθιος, μετωπικός, να ίσταται επί της σορού ανδρός, ο οποίος μόλις απεβίωσε και κρατεί στο ένα χέρι του γυμνό ξίφος, το οποίον υποδηλοί την αποκοπή του νήματος της ζωής και στο άλλο την ψυχή του θανάτου, όμοια με μικρόν παιδίον.

65. Ο Άγιος Γεώργιος, αν και η ιστορική ύπαρξη του οποίου δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη, αποτελεί έναν από τους πλέον λαοφιλείς Αγίους της Χριστιανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Δεν υπάρχει σχεδόν χωριό στην Ελλάδα, στο οποίον να μην ευρίσκεται ναός του Αγίου Γεωργίου και σχεδόν σε όλες τις οικογένειες απαντά το βαπτιστικό όνομα Γεώργιος ή Γεωργία.

Τούτο μεταξύ άλλων οφείλεται και στο γεγονός, ότι ο Άγιος Γεώργιος, ο οποίος είναι νέος, ωραίος, ευγενής και θαρραλέος, συμβολίζει τις δυνάμεις του αγαθού, οι οποίες μάχονται εναντίον των δυνάμεων του κακού. Στο τέλος η νίκη ανήκει στις δυνάμεις του αγαθού. Μία πολύ αισιόδοξη άποψη για τον καθημερινώς αγωνιζόμενο άνθρωπο, ο οποίος αντιμετωπίζει πλείστα όσα προβλήματα και θα πρέπει να διακατέχεται από πνεύμα αισιοδοξίας και ελπίδας.

66. 1) Κύπρος - Ασίνου, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας, νάρθηκας, νότια κόγχη. τοιχογραφίες των αρχών του 13ου αι. Χρ. ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου 2009, σ. 209. 2) Κρήτη - Χανιά, Σέληνο, Τεμένα, ναός του Σωτήρος, τοιχογραφίες περί το έτος 1260. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 73, πίν. 33, αρ. μν. 21. 3) Κρήτη - Ρέθυμνο, Αμάρι, Αποδούλου, ναός Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου, τοιχογραφίες περί το 1350. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου 1976, σσ. 54-55, πίν. 43. 4) Κρήτη - Χανιά, Σέληνο, Σκλαβοπούλα, ναός Παναγίας, τοιχογραφίες περί το έτος 1395. Μ. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 202, πίν. 168, αρ. μν. 179.

67. Συνήθως ο δράκων παρίσταται ως φοβερό τέρας, το οποίον φέρει πτέρυγες και κείται επάνω στο έδαφος. Στον ναό της Παναγίας στον Μουτουλά της Κύπρου και στην βόρεια εσωτερική πλευρά του κυρίως ναού παρίσταται ο Άγιος Γεώργιος ολόσωμος, έφιππος, Δρακοντοκτόνος, όπου ο δράκων εικονίζεται ανθρωπόμορφος, παράδειγμα εξαιρετικά σπάνιο. ΣΤ. ΠΕΡΔΙΚΗΣ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, Παναγία Μουτουλά 2009, σσ. 43-45.

68. Κατά κανόνα ο ίππος επί του οποίου ιππεύει ο Άγιος Γεώργιος είναι χρώματος λευκού, ενώ ο ίππος του Αγίου Δημητρίου είναι χρώματος καστανού.

υψηλό, οι οφθαλμοί αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό και το πηγούνι στρογγύλο. Ο λαιμός είναι λεπτός και υψηλός και στηρίζει το κεφάλι στον κορμό. Ο Άγιος Γεώργιος φέρει πλούσια, ούλη και καστανόχρωμη κόμη. Επάνω στο κεφάλι του έχει τοποθετηθεί στέμμα διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο.

Ο Άγιος Γεώργιος φορεί βραχύ, χειριδωτό, φαιόχρωμο χιτώνα και ερυθρού χρώματος ιμάτιο, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο. Επίσης φέρει ερυθρού χρώματος χλαμύδα, ανεμιζόμενη, η οποία πίπτει προς τα πίσω και σχηματίζει «το αναπετάριον»⁶⁹. Κρατεί κυκλικού σχήματος και ερυθρού χρώματος ασπίδα, διάλιθο και μαργαριτοκόσμητο. Με το αριστερό του χέρι κρατεί τα ηνία του ίππου και με το δεξί φέρει ακόντιο. Το βάθος της εικόνας είναι κυανού χρώματος. Εκατέρωθεν της κεφαλής του Αγίου διατηρείται η γραπτή επιγραφή:

«[Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ] Ο ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΟΣ».

Σχετικά με το επίθετο του Αγίου Γεωργίου «Φανερωμένος»⁷⁰, είναι αξιοσημείωτο, ότι αυτό μπορεί να εκληφθεί υπό την έννοια, ότι ο Άγιος Γεώργιος είναι εκείνος, τον οποίον παρακαλούν οι πιστοί, να τους φανερώσει πράγματα, τα οποία έχουν απωλέσει⁷¹.

Πιθανώς από παρανόηση του επιθέτου αυτού να προέκυψε ο νεοφανής Άγιος Φανούριος, ο οποίος πιστεύεται, ότι φανερώνει στους ανθρώπους απωλεσθέντα αντικείμενα ή τους βοηθεί να ανεύρουν αυτά.

Σημειωτέον, ότι ο Άγιος Φανούριος είναι σχετικά ένας νεοφανής Άγιος της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Μαρτυρείται για πρώτη φορά από του 13ου αι. και εξής και η υπάρχουσα σχετική παράδοση αναφέρει τα εξής: 'Ένα πλοίο εταξίδευε από την Κρήτη στην Ρόδο και κατά την διάρκεια του ταξιδιού του αυτού συνήντησε μεγάλη τρικυμία, με κίνδυνο να βυθισθεί. Στο πλοίο ευρίσκετο και ένας Ιερομόναχος, ο οποίος ονομάζετο Ιωνάς, προερχόμενος από την Μονή, η οποία έκειτο στη θέση Βαλσαμόνερο⁷², παρά τον οικισμό Βορρίζα, πλησίον της

69. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εικόνες Πάτμου 1977, σ. 75, πίν. 92.

70. Ο Άγιος Γεώργιος αναφέρεται με πολλά και ποικίλα επίθετα. Ενδεικτικά παρατίθενται τα εξής:

1) Άγιος Γεώργιος ο Γοργοελήμων (Γοργολαίνης), 2) ο Διασορίτης ή Διασωρείτης, από το Ιερόν του Διός στην Παλαιστίνη ή από ναόν του παρά την Αγίαν Σωρόν, 3) ο Ελεήμων, 4) ο Καβουσιώτης, 5) ο Καμαριώτης, 6) ο Καμμένος, 7) ο Καππαδώξ, 8) ο Μεθυστής, 9) ο Νουφείτης, 10) ο Ξιφηφόρος, 11) ο Παχυμμαχιώτης, 12) ο Τροπαιοφόρος 13) ο Φανερωμένος, 14) ο Χωστός κ.λπ.

71. Οι πιστοί της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας απευθύνονται προς τον Άγιο Αντώνιο της Πάδοβας και τον παρακαλούν να τους βοηθήσει, για να ανεύρουν αντικείμενα, τα οποία έχουν χάσει.

72. Κρήτη-Ηράκλειο, Βορρίζα, Βαλσαμόνερο: Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό «Βορρίζα, τα», στις ανατολικές πλαγιές χαμηλού υψώματος, παρά την πηγή νερού, διατηρείται σε

ιστορικής Μονής του Βροντήσι, επί των νοτίων κλιτύων του όρους Ίδα ή Ψηλορείτης της Κρήτης. Ο Ιερομόναχος εκείνος έφερε μαζί του μίαν εικόνα του Αγίου Φανουρίου.

Κατά την ώρα της τρικυμίας και του μεγάλου κινδύνου παρεκάλεσε τον Άγιο Φανούριο να τους βοηθήσει και να τους σώσει από τον κίνδυνο. Και εάν σωθούν και φθάσουν αισίως στην Ρόδο, θα ανεγείρουν ναόν προς τιμήν του. Πράγματι εκείνοι εσώθησαν, έφθασαν στην Ρόδο και ανήγγειραν ναό, αφιερωμένο στον Άγιο Φανούριο.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι η τιμή του Αγίου Φανουρίου δεν είναι ευρύτατα διαδεδομένη στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία. Εκείνος τιμάται όλως ιδιαίτερα στις νήσους Κρήτη και Ρόδο και αυτό συνεχίζεται μέχρι σήμερα⁷³.

Στην Κρήτη υπάρχει το Καθολικό της Μονής του Αγίου Φανουρίου, με λαμπρές τοιχογραφίες.

Στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου διατηρείται ο ναός του Αγίου Φανουρίου με λείψανα παλαιών τοιχογραφιών.

Επίσης είναι ενδιαφέρον, ότι ο Άγιος Φανούριος εικονίζεται νέος και με ωραία χαρακτηριστικά και ομοιάζει φυσιογνωμικά κατά πολύ προς τον Άγιο Γεώργιο.

πολύ καλή κατάσταση το Καθολικό της Μονής του Αγίου Φανουρίου. Το βόρειο κλίτος (παλαιότερο) είναι αφιερωμένο στην Παναγία, το νότιο κλίτος, το οποίον προσετέθη σε μία δεύτερη οικοδομική περίοδο, τιμάται στη μνήμη του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και το νοτιοδυτικό κλίτος, το οποίο ανήκει σε μία τρίτη οικοδομική περίοδο, τιμάται στη μνήμη του Αγίου Φανουρίου (27. Αυγούστου).

Δυτικά του Καθολικού κείται ο νάρθηκας, ο οποίος φαίνεται να προέρχεται από μία τέταρτη οικοδομική περίοδο. Στις εσωτερικές επιφάνειες του Καθολικού διατηρούνται σε καλή κατάσταση τοιχογραφίες άριστης ποιότητας του 14ου και του α΄ μισού του 15ου αι. Περίπου 1310 - 1431). 1) M. BISSINGER, Kreta 1995, σ. 112-124, αρ. μν. 90, και σ. 181-182, αρ. μν. 150 και σ. 231, αρ. μν. 207. 2) K. GALLAS, Kreta 1983, σ. 313-321.

73. Ο Άγιος Φανούριος συνδέεται με πλήθος θρύλων και λαϊκών παραδόσεων. Συνηθίζεται, όταν κάποιος χάσει ένα αντικείμενο και ύστερα από παράκληση και μεσιτεία του Αγίου Φανουρίου να το βρει, να παρασκευάζεται ειδική πίττα, η λεγόμενη «Φανουρόπιττα», η οποία μεταφέρεται στον ναό του, ευλογείται υπό του Ιερέως και διανέμεται στους παρευρισκομένους πιστούς.

Συνηθίζεται στα χωριά της Κρήτης κατά το τέλος του ζυμώματος του ψωμιού και με την τελευταία ζύμη της σκάφης, να πλάθεται το «τριβίδι του Αγίου Φανουρίου». Αυτό ψήνεται στον φούρνο μαζί με τα άλλα ψωμιά και στο ξεφούρνισμα μοιράζεται στους παρευρισκομένους και στους περαστικούς. Έκαστος που λαμβάνει ένα μικρό κομμάτι, σαν αντίδωρο, το τρώγει με σεβασμό και λέγει: «Ο Θεός να συγχωρήσει του Αγίου Φανουρίου, της μάνας του, της αδελφής του και της αρραβωνιαστικής του». Λέγεται, ότι η μητέρα του Αγίου Φανουρίου ήταν ιδιαίτερα δύστροπη και πολύ φιλάργυρη και «δεν έδιδε ούτε του Αγγέλου της νερό». Ακριβώς ένεκα τούτου και έχει ανάγκη συγχωρήσεως και αφέσεως των αμαρτιών της.

5. Αγία ολόσωμος, όρθια, αδιάγνωστος

Διατηρούνται ελάχιστα λείψανα.

6. Αγία ολόσωμος, όρθια, αδιάγνωστος

Διατηρούνται ελάχιστα λείψανα.

Προφανώς όλες οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Κοντογενάδα της Παλικής της Κεφαλληνίας θα έφεραν αρχικά τοιχογραφίες.

Όμως με την πάροδο του χρόνου, τους σεισμούς, την υγρασία, την γήρανση του μνημείου και τις αδέξιες επεμβάσεις των καλοπροαίρετων μεν, αλλά συχνά όχι επαρκώς ενημερωμένων ανθρώπων, οι περισσότερες από αυτές απωλέσθησαν και λίγες μόνο διετηρήθησαν κάτω από τα μεταγενέστερα επιχρίσματα. Αυτές απεκαλύφθησαν κατά την διάρκεια των εργασιών στερεώσεως και συντηρήσεως του μνημείου αυτού και διατηρούνται μέχρι σήμερα.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην Κοντογενάδα της Παλικής, της νήσου Κεφαλληνίας, διατηρείται ο ναός του Αγίου Γεωργίου, κτίσμα του 12ου αιώνα.

Α) ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστ. 9,55 x 4,10 μ.) και καλύπτεται με ξύλινη, αμφικλινή οροφή και κεραμίδια. Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μίαν ημικυκλική αφίδα, ενώ στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Στην νότια πλευρά αυτού ανοίγονται δύο μικρών διαστάσεων παράθυρα.

Β) ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών σε δύο στρώματα, ήτοι:

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Πρώτο στρώμα τοιχογραφιών:

Αυτό προέρχεται από τα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αι.

I. ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

Δεν διετηρήθησαν τοιχογραφίες από το πρώτο στρώμα.

ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Νότιος τοίχος - Ανατολικό τμήμα: Άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος.

Εν μέρει κάτω από την παράσταση της Δεήσεως διατηρείται τοιχογραφία

του Αγίου Γεωργίου ολόσωμου, εφίππου, δρακοντοκτόνου.

Δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών:

Αυτό χρονολογείται στον 14ο αι.

I. ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Παναγία Πλατυτέρα, στον τύπο της Νικοποιοῦ ἢ Βλαχερνιωτίσσης.

Εικονίζεται ἡ Θεοτόκος στηθαία, μετωπική, δεομένη. Φέρει εντός μεταλλίου τον Ἰησοῦ Χριστό ως «Εμμανουήλ».

Κόγχη: Εικονίζοντο τέσσερις Ἄγιοι Ἱεράρχες, ολόσωμοι, ὀρθιοί, συλλειτουργοῦντες.

Διατηρούνται οἱ δύο ἐπὶ του βορείου μισοῦ τῆς κόγχης.

Ανατολικό μέτωπο: Ὁ Ευαγγελισμός τῆς Θεοτόκου.

II. ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Νότια εσωτερική πλευρά (Από Α. προς Δ.):

1. Δέηση ἢ Τρίμορφο.

Στο κέντρο τῆς συνθέσεως παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ολόσωμος, ἐνθρονος, μετωπικός. Δεξιά Αὐτοῦ εικονίζεται ἡ Θεοτόκος, ολόσωμος, ὀρθία, στραμμένη προς τὸ μέσον, δεομένη. Ἀριστερά του Ἰησοῦ Χριστοῦ παρίσταται ολόσωμος, ὀρθιος, στραμμένος προς τὸ κέντρο, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἐπίσης δεόμενος.

2. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ

Εικονίζεται ολόσωμος, ὀρθιος μετωπικός. Φέρει πλήρη στρατιωτικὴ στολή και με τὸ δεξί του χέρι κρατεῖ γυμνό, αναπεπταμένο ξίφος.

3. Θεοτόκος βρεφοκρατούσα.

Βόρεια εσωτερική πλευρά

1. Ἅγιος Γεώργιος ὁ Φανερωμένος

Εικονίζεται ολόσωμος, εφίππος δρακοντοκτόνος. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ διατηρεῖται ἡ γραπτὴ ἐπιγραφή: «[ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ] Ο ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΟΣ».

2. Εικονίζονται δύο Ἀγίες, ολόσωμες, ὀρθίες, ἀδιάγνωστες.

Πρόκειται για καλῆς ποιότητας τοιχογραφίες του 14 ου αι.

Τόσον ἡ διατηρούμενη τοιχογραφία του πρώτου στρώματος, ὅσον και οἱ τοιχογραφίες του δευτέρου στρώματος, εἶναι ἔργα ἀρίστης ποιότητας και προϋποθέτουν ικανότατους Ἀγιογράφους. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές συνεχίζουν τὴν παράδοση τῆς μνημειακῆς βυζαντινῆς αγιογραφίας και φαίνεται να ἔχουν ὡς πρότυπα αὐτῶν ἔργα τῆς πρωτεύουσῆς του Βυζαντινοῦ Κράτους, ἴτοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως και δὲν ἔχουν ἐπηρεασθεῖ καθόλου ἀπὸ τὴν

τέχνη της Δύσεως.

Οι τοιχογραφίες αυτές, τόσο ως προς την τεχνοτροπία, όσο και ως προς το εικονογραφικό πρόγραμμα, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες και αναλογίες προς τις σωζόμενες τοιχογραφίες στις νήσους Κρήτη, Ρόδο και Κύπρο. Αυτό φανερώνει, ότι υπήρχε στενή σχέση μεταξύ των κατοίκων των νήσων αυτών κατά την μεσαιωνική εποχή, οι οποίοι κάτοικοι ετέλουν υπό την επίδραση της Τέχνης και του Πολιτισμού της Κωνσταντινουπόλεως, της πρωτεύουσας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Επειδή δε τα Επτάνησα γενικότερα και η Κεφαλληνία ειδικότερα έχουν πληγεί επανειλημμένως από σεισμούς και τα μνημεία των περιοχών αυτών, είτε έχουν καταστραφεί, είτε έχουν αλλοιωθεί, οι τοιχογραφίες αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία και αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα.

Βιβλιογραφία - Βραχυγραφίες

- Στ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής* 1985: Στ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το Άσμα του Αρμούρη*, κριτική έκδοση, εκδόσεις Ερμής, (Αθήνα 1985).
- Αμ. Αλιβιζάτος, Άγιοι Επτανήσου 1964: Αμ. Αλιβιζάτος, «Η θρησκευτικότητα και οι Άγιοι της Επτανήσου», περιοδικόν *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1964 (Αθήναι 1964, σσ. 40 κ.ε.
- B. Altaner, *Patrologie* 1966: B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Herder, Freiburg-Basel-Muenchen 1966.
- Ντ. Αντωννάτου, Παλική 1994: «Ντ. Αντωννάτου, Από το εκκλησιαστικό παρελθόν της Παλικής», Γ. Μοσχόπουλος - Μ. Κοσμετάτος, Κεφαλονιά, 2 (1994), σσ. 216-235.
- ΒΕΠΕΣ: *Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων. Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.*
- M. Bissinger, Kreta 1995: M. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei, Muenchener Arbeiten zur Kunstgeschichte und Archaeologie*, Editio Maris, Muenchen 1995.
- I. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδούλου 1976: I. Βολανάκης, «Ο εις Αποδούλου Αμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ειφηφόρου». Ανάπτυο από τον Β' τόμο των *Πεπραγμένων του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο - Κρήτης, 29/08-3/09/1976, (Αθήνα 1981), σσ. 23-66, πίν. 12-48.
- I. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βάρδας 1998: I. Βολανάκης, *Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στην Αρνίθα Ρόδου. Αρχιτεκτονική -*

Τοιχογραφίες, Ρόδος 1998.

- I. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια* 1976: I. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 84, Αθήναι 1976.
- I. Βολανάκης, *Εικόνες Κεφαλληνίας* 2008: I. Βολανάκης, «Λαογραφικά και εθνογραφικά στοιχεία και επιρροές σε εικόνες του Αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου της Κεφαλληνίας». *Λαογραφία - Εθνογραφία στα Επτάνησα*. Πρακτικά Συνεδρίου, Κεφαλονιά 27-29/05/2005. Μνήμη Δημ. Σ. Λουκάτου (Αργοστόλι 2008), σσ. 329-343.
- I. Βολανάκης, *Μνημεία Κεφαλληνίας* 2016: I. Βολανάκης, «Χριστιανικά Μνημεία της Κεφαλληνίας». Ανάτυπο από το περιοδικό *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 17 (Αργοστόλι 2016), σσ. 375-431.
- I. Βολανάκης, *Ναοί Κεφαλληνίας* 1986: I. Βολανάκης, «Τοιχογραφημένοι ναοί της νήσου Κεφαλληνίας». Ανάτυπο από το περιοδικό *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 5 (Αργοστόλι 1986), σσ. 201-218.
- I. Βολανάκης, *Νίκαια Βιθυνίας* 2015: I. Βολανάκης, «Νίκαια Βιθυνίας: Η πόλη δύο Οικουμενικών Συνόδων, πρωτεύουσα τριών βασιλείων και μίας αυτοκρατορίας». *Περιοδικόν Δωδεκάνησος*, περίοδος Α', έτος Ζ', τεύχος ΙΔ' (Ιούλιος - Δεκέμβριος 2015), σσ. 19-76.
- I. Βολανάκης, *Ο ναός El Nazar* 1994: I. Βολανάκης, «Ο ναός El Nazar στο Goereme της Καππαδοκίας». Ανάτυπον εκ του περιοδικού *Θεολογία*, τόμ. 65 (Αθήναι 1994), σσ. 802-842, αυτοτελής αρίθμηση, σσ. 1-46.
- I. Βολανάκης, *Χόνδρος Βιάννου* 2012: I. Βολανάκης, *Τα Βυζαντινά Μνημεία του Χόνδρου Βιάννου Κρήτης*, Ηράκλειο 2012.
- Ch. Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη* 1994: Ch. Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη*, μετάφραση Μ. Παπαδάκη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1994.
- Διονύσιος, *Ερμηνεία* 1909: Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία* 1989: Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία: 324-1071*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα - Γιάννινα 1989.
- K. Gallas, *Kreta* 1983: K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Muenchen 1983.
- H. Gruen, *Ibn Battuta I-II* 2007: H. J. Gruen, *Die Reisen des Ibn Battuta*. Herausgegeben und aus dem Arabischen uebersetzt von Horst Juergen Gruen, Band I-II, Allitera Verlag, Muenchen 2007.
- K. Καλοκύρης, *Τοιχογραφίες Κρήτης* 1957: K. Καλοκύρης, *Αι βυζαντιναι τοιχογραφίαι της Κρήτης*, Αθήναι 1957.
- Γ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος*, Α' 1954: Γ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Α' (Αθήναι 1954).
- I. Μεσολωράς, *Καταγωγή Χριστιανισμού* 1914: I. Μεσολωράς, «Περί της καταγωγής του Χριστιανισμού εις την Κεφαλληνίαν». *Πρακτικά του εν*

- Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου, 2-22/05/1914 (Αθήναι 1915), σσ. 264-267.*
- Γ. Μοσχόπουλος - Μ. Κοσμετάτος, *Κεφαλονιά 2* (1994): Γ. Μοσχόπουλος - Μ. Κοσμετάτος, *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη*, τ. 2 (Αργοστόλι 1994).
- Αν. Ορλάνδος, *Βασιλική 1* (1952) - 2 (1954): Αν. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, τ. 1 (Αθήναι 1952) - τ. 2 (Αθήναι 1954).
- Γ. Παπαδημητρόπουλος, *Άγιος Νικόλαος 1992*: Γ. Παπαδημητρόπουλος, *Συμεών του Μεταφραστού, Η ζωή και τα θαύματα του Αγίου Νικολάου, Αποστολική Διακονία*, Αθήναι 1992.
- Στ. Περγίκης - Δ. Μυριανθεύς, *Παναγία Μουτουλά 2009*: Στ. Περγίκης - Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός της Παναγίας στον Μουτουλά*, Λευκωσία 2009.
- Γ. Πλουμίδης, *Δύο Εκκλησίες 1994*: Γ. Πλουμίδης, *Οι δύο Εκκλησίες στην Βενετική Επτανήσο*, Γ. Μοσχόπουλος - Μ. Κοσμετάτος, *Κεφαλονιά 2* (1994), σσ. 25-28.
- Μ. Ρουσέα, *Κοντογενάδα 1994*: Μ. Ρουσέα, «Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Κοντογενάδα της Παλικής», εν: Γ. Μοσχόπουλος - Μ. Κοσμετάτος, *Κεφαλονιά 2* (1994), σσ. 236-240.
- Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία 1959*: Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Από αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήναι 1959.
- Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία Α' 1942*: Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τ. Α' (Αθήναι 1942).
- Ν.-Μ. Thierry, *Cappadoce 1963*: Ν.-Μ. Thierry, *Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce. Region du Hasan Dagi*, Paris 1963.
- С. Tischendorf, *Ευαγγέλια Απόκρυφα 1853*: С. Tischendorf, *Ευαγγέλια Απόκρυφα, επί τη βάσει των αρίστων ελληνικών και λατινικών κωδίκων*, Lipsiae 1853.
- Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου 1977*: Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977.
- Χρ. Χατζηχριστοδούλου - Δ. Μυριανθεύς, *Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου 2009*: Χρ. Χατζηχριστοδούλου - Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός της Παναγίας Φορβιώτισσας στην Ασίνο*, Λευκωσία 2009.
- Ο. Wulff, *Koimesiskirche zu Nikaea 1903*: Ο. Wulff, *Die Koimesiskirche zu Nikaea*, Strassburg 1903.

ABSTRACT

THE CHURCH OF SAINT GEORGE IN KONTOGENADA
ON KEFALONIA ISLAND**Dr John Volanakis***Archaeologist*

The church of Saint George, a building dating from the 12th Century, is preserved in Kontogenada/Kefalonia.

Two layers of wall paintings exist on the inner walls, the first layer dating from the end of 12th – beginning of the 13th Century, second layer from the 14th Century.

The paintings are of high artistic quality referring to wall paintings of Konstantinopolis. They are related and show similarities with wall paintings in Crete, Rhodes and Cyprus.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ



Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος Κοντογενάδας, εξωτερική όψη, από ΝΔ προς ΒΑ





*Εικ. 2. Ιερόν Βήμα, αψίδα, τεταρτοσφαίριο,
Παναγία Πλατυτέρα, Νικοποιοίς ή Βλαχερνίτισσα*



*Εικ. 3. Ιερόν Βήμα, αψίδα, τεταρτοσφαίριο,
Παναγία Πλατυτέρα, ο Ιησούς Χριστός
ως Εμμανουήλ*



*Εικ. 4. Ιερόν Βήμα, ανατολικό μέτωπο,
Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου,
ο Αρχάγγελος Γαβριήλ*



Εικ. 5. Κυρίως ναός, νότια πλευρά, Δέησις: Ιησούς Χριστός - Παναγία δεομένη



Εικ. 6. Κυρίως ναός, νότια πλευρά, Δέησις:
Ιησούς Χριστός ένθρονος



Εικ. 7. Κυρίως ναός,
Δέησις: Παναγία δεομένη



*Εικ. 8. Κυρίως ναός,
νότια πλευρά:
ο Αρχάγγελος Μιχαήλ*



*Εικ. 9. Κυρίως ναός, νότια πλευρά,
Άγιος Γεώργιος έφιππος,
Δρακοντοκτόνος (παλαιότερο στρώμα)*



Εικ. 10. Κυρίως ναός, βόρεια πλευρά, Άγιος Γεώργιος ο Φανερωμένος



Εικ. 11. Άγιος Γεώργιος Κοντογενάδας, εξωτερική όψη



Εικ. 12. Άγιος Γεώργιος Κοντογενάδας, εξωτερική όψη.

